

שם העבודה : טיפוח נחישות עצמית בקרב תלמידים עם ליקויים קוגניטיביים באמצעות למידה

בקהילות לומדים

שנה : 2011

מס' קטלוגי : 544

שם המגיש : פנינה שביט

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

מנחה : פרופ' שונית רייטר

תקציר המחקר

מטרת המחקר הייתה לבדוק את השפעתה של הלמידה בקהילות לומדים לפי מודל מעגל ההפנמה על הטיפוח של נחישות עצמית ושל איכות חיים אצל תלמידים עם ליקויים קוגניטיביים. עוד מטרה הייתה לבדוק אם העלייה בנחישות העצמית היא זו שמביאה לשיפור באיכות החיים. מטרה נוספת הייתה לאתר את המאפיינים של השיטה אשר תורמים להצלחתה.

המחקר הנוכחי מעוגן בתפיסה של החינוך ההומניסטי החותר לטיפוח אישיות אותנטית של התלמיד מתוך תחושת מימוש עצמי. עניינו של החינוך ההומניסטי הוא בפיתוח וחיזוק אמונתו של היחיד בכוח לממש ולהביע את הייחודי שבו - מתוך מודעות ונאמנות למה שהוא מזהה כ"אני פנימי". טיפוח האוטונומיה של היחיד מטרתו להעצים את כוחו של היחיד כדי שבאופן בלתי מותנה ובלתי מושפע יפעל לעשיית הבחירות וההחלטות העוסקות בחייו, וזאת תוך כדי בחינת מציאות חייו והפעלת שיקול דעת באשר לחלופות. המונח אוטונומיה קשור קשר הדוק לאיכות החיים של הפרט; משמעותו היא מידה מרבית של שליטה בסגנון החיים, יכולת לבחור בין אפשרויות שונות, שיפוט אישי של חוויות חיים וקביעת יעדים אישיים לפי מערכת ברורה של קדימויות.

הספרות הדנה בנושא של איכות חיים בקרב אנשים עם ליקויים קוגניטיביים רואה אותו כתפיסה חברתית המהווה מסגרת למטרות המשותפות לחברה, למערכת החינוך ולאדם. תפיסה זו מהווה מטרה ואמצעי לפיתוח ולהערכה של השירותים הניתנים לאדם עם הליקוי. איכות חיים משפיעה על רצונו של האדם בתנאי חיים ההולמים את סגנונו והמבוססים על שמונה מוקדים בחייו: רווחה רגשית, יחסים בין-אישיים, רווחה חומרית, התפתחות אישית, רווחה פיזית, נחישות עצמית, שילוב חברתי וזכויות שאלוק (Schalock, 1996) ממדים אלה יש להעריך תוך כדי התייחסות להיבטים אובייקטיביים וסובייקטיביים בחייו של האדם. מכאן שנחישות עצמית היא רכיב באיכות החיים, ויש

אף שמדגישים כי נחישות עצמית היא רכיב הכרחי של איכות חיים. מאפיינים של התנהגות בעלת נחישות עצמית קיימים אצל אדם הפועל באופן אוטונומי, מווסת את התנהגותו, מכוון את פעולותיו, מגיב לסביבתו מתוך תחושת העצמה ופועל מתוך רצון למימוש עצמי.

כיום המצב הוא שרובם של התלמידים עם ליקויים קוגניטיביים המסיימים את לימודיהם בבית הספר אינם יודעים מה הם אוהבים, מה הם רוצים ומה הם יודעים לעשות. מוגבלות ההתנסויות שלהם אשר עוסקות בקבלת החלטות המשפיעות על חייהם ומוגבלות ההזדמנויות להביע את העדפותיהם.

כתוצאה מכך הם חסרי יזמה ונחישות עצמית ואינם אוטונומיים. הסבר אפשרי לתמונת מצב זו נעוץ בסביבת הלמידה המגבילה את הזדמנויות הלמידה ואינה מאפשרת התנסויות מספקות לטיפול נחישות עצמית ותחושת איכות חיים. ההנחה המהווה גם את הנחת היסוד של המחקר הנוכחי היא כי אם יאפשרו לתלמידים עם מוגבלויות להיות בסביבה אשר תתמוך באופן אפקטיבי בנחישותם העצמית, הם ישתמשו ביעילות בתהליכים אשר יאפשרו להם לשלוט בחייהם ולקבל אחריות גבוהה יותר עליהם. פיתוח יכולת של נחישות עצמית אפשרי על ידי מתן הזדמנויות לבחירה ולקבלת החלטות של האדם באשר לחייו, והוא מהווה תנאי חשוב לשיפור באיכות החיים שלו.

כדי לבדוק מהי הסביבה הלימודית המתאימה יותר לטיפול של נחישות עצמית ושל תחושת איכות חיים נעשתה השוואה בין שתי שיטות הוראה: הוראה פרונטלית מסורתית והוראה בקהילות לומדים לפי מודל "מעגל ההפנמה" (רייטר, 1997ב). בהוראה הפרונטלית המורה הוא מקור הידע העיקרי, ותפקידו הוא להנחיל אותו לתלמידיו. שיטת הוראה זו היא ביטוי למודל ההוראה של אוזובל (Ausubel, 1968) המכונה "הוראה מבוארת" ומבוססת על רעיונותיה של תיאוריית עיבוד המידע.

לעומת זאת מודל "מעגל ההפנמה" מתבסס על הפילוסופיה ההומניסטית ויישומה בקרב אנשים עם ליקויים התפתחותיים ועל תיאוריית הלמידה הקונסטרוקטיביסטית הסוציו-תרבותית. המודל מציג שלבים ותהליך של שינוי אשר מתחולל בתלמיד במהלך האינטראקציות בקבוצת השווים. ההנחה הבסיסית היא כי מיסודו האדם הוא רציונלי ובעל יכולת קוגניטיבית; הוא מסוגל להגיע לידי הבנה של סביבתו ושל עצמו. ככזה הוא ניחן ביכולת לשלוט על עצמו ועל התנהגותו, להציב לעצמו יעדים, לתכנן את ביצועם ולפעול למען השגתם.

כדי לענות על מטרות המחקר שילב המחקר בין שתי שיטות חקירה: כמותית ואיכותית.

במחקר השתתפו 74 תלמידים עם ליקויים קוגניטיביים - מתבגרים ובוגרים - מבתי-ספר לחינוך מיוחד. המשתתפים נחלקו לקבוצת ניסוי ולקבוצת ביקורת ונבדקו בכלים הכמותיים בתחילת ההתערבות ובסופה. חמישה חודשים לאחר סיום תכנית ההתערבות נבדקה מידת השיור באמצעות שאלון של נחישות עצמית. מבין הכלים הכמותיים מולאו שני שאלונים, שאלון נחישות עצמית ושאלון איכות חיים, בידי התלמיד המשתתף; שאלון אחד, שאלון תוצרי תלמיד, מולא בידי המורה בתחילת תכנית ההתערבות ובסופה. כדי ללמוד על אודות יחסי הגומלין בכיתה ועל אודות אופן העיבוד של התכנית בכל אחת משיטות ההוראה, תוכנן המחקר האיכותי. ההליך כלל תיעוד בווידאו של שיעורים העוסקים בתכניות הכנה לחיים בכיתה ניסוי אחת ובכיתה ביקורת אחת ותמלולם "מילה במילה". לאחר מכן אותרו ואופיינו התופעות הבולטות בכל אחת מהכיתות שהשתתפו בהליך זה. הממצאים העיקריים של המחקר הכמותי מצביעים על כך שהייתה השפעה מובהקת של תכנית ההתערבות על כל המדדים של נחישות עצמית - אוטונומיה, ויסות עצמי והעצמה - ועל כל המדדים של איכות חיים: שביעות רצון, יכולת יצרנית ושייכות חברתית. בכל המדדים שנבדקו השיפור בקבוצת הניסוי היה גדול יותר באופן מובהק סטטיסטית מהשיפור בקבוצת הביקורת. מטרה נוספת של המחקר הייתה להראות כיצד תכנית ההתערבות העוסקת בטיפוח נחישות עצמית עשויה להביא לשיפור גם בתחום של איכות חיים; ואכן, ניכר שיפור ברכיבי איכות החיים שנבדקו במחקר. המחקר גם הצביע על כך שהשינוי בנחישות העצמית הוא אשר תרם לקרב השונות המוסברת ברכיבי איכות החיים.

הממצאים מצביעים על כך שגם בנושא של הערכת המורים היו ההישגים בקרב התלמידים אשר למדו לפי מודל מעגל ההפנמה גבוהים יותר באופן מובהק סטטיסטית מהישגי התלמידים שלמדו בהוראה פרונטלית מסורתית. עוד נבדקה מידת השפעתם של משתנים אישיים כמו מין וגיל על התפתחות נחישות עצמית. מבין המשתנים שנבדקו נמצאה השפעה מובהקת רק של המגדר - השיפור שחל בקרב הבנות היה גדול מהשיפור שחל בקרב הבנים. בשלב האחרון, הוא שלב השיו, ממצאי המחקר מצביעים על כך שההבדלים בין הקבוצות היו גדולים יותר באופן מובהק סטטיסטית במדידה השנייה - היא שלב ה"אחרי". כלומר לאורך זמן השפעתה של ההתערבות הולכת וגדלה.

גם ממצאי המחקר האיכותי מצביעים על קיומה של שונות בין הכיתה הלומדת בקהילות לומדים לפי מודל מעגל ההפנמה לבין הכיתה הלומדת בהוראה פרונטלית. ההבדלים בין הכיתות קיימים בכמה נושאים, והעיקריים שבהם יפורטו להלן:

ההבדל הראשון היה בבחירת חומרי ההוראה. בכיתת הניסוי המורה עיבדה אירועים שנלחקו מחיי התלמידים; לעומת זאת המורה בכיתת הביקורת בחרה חומרים שמקורם אינו בחיי התלמידים. הבדל שני היה בשאלות המורה. השאלות שנשאלו במהלך השיעור אופיינו בשני היבטים - רמת השאלה והסוג. בשתי הכיתות המורות שאלו שאלות במגוון של רמות חשיבה, אלא שהמורה בכיתת הניסוי שאלה שאלות רבות יותר ברמת חשיבה גבוהה - ניתוח, סינתזה או הערכה ושיפוט; סוג השאלות כאן היה שאלות "פתוחות" ו"ממקדות". לעומת זאת בכיתת הביקורת רוב השאלות שהמורה שאלה היו ברמת חשיבה של ידע; היו אלה בעיקר שאלות "סגורות" בדפוס "משפך" (Wood, 1998). לשאלות המורה הייתה השפעה על רמת ההשתתפות הפעילה של התלמיד ועל יחסי הגומלין בין המורה לבין התלמידים. בכיתת הניסוי התלמידים הפגינו השתתפות פעילה, והמורה יצרה הזדמנויות ליצירת יחסי גומלין בין התלמידים - ובהם באו לידי ביטוי ביטויים להעצמת התלמיד, גורם המהווה רכיב בנחישות העצמית. סגנון ההשתתפות הזה ויחסי גומלין בסגנון המתואר הנ"ל לא נצפו בכיתת הביקורת.

גם בסגנון עיבוד התכנים נצפו הבדלים בין הקבוצות, ואלה השפיעו על ביטויים של נחישות עצמית ואיכות חיים. התכנים הלימודיים בכיתת הניסוי נסבו סביב דילמות חברתיות אשר עלו בזמן הדיון. המורה הציבה בפני התלמידים אתגר אינטלקטואלי וחברתי בנושאים ערכיים-מוסריים, ונוסף על כך עיבדה את התכנים ברמה הביצועית והנורמטיבית - לשם למידת מיומנויות ונורמות שיאפשרו התנהגות מסתגלת, אך גם לשם טיפוח ההיבט המוסרי-ערכי. לעומת זאת בשיעורים שלמדו בהם בהוראה הפרונטלית המסורתית המורה השקיעה מאמץ וזמן בעיבוד התכנים להוראה של נורמות חברתיות ושל מיומנויות אשר יאפשרו התנהגות מסתגלת, אך בשונה מבכיתת הניסוי נעדרה הרמה הערכית-מוסרית המניעה את התנהלותו האוטונומית של האדם.

למחקר יש תרומה יישומית המשמעותית להבנת דרך ההוראה המתאימה יותר לטיפוח נחישות עצמית ותחושת איכות חיים בקרב תלמידים עם ליקויים קוגניטיביים. עוד תורם המחקר ברמה היישומית להבנה כי נחישות עצמית ותחושת איכות חיים יתפתחו בעיקר כתוצאה של מתן הזדמנויות

לימודיות נאותות לבחירה, של דיונים בדרכי פעולה לפתרון דילמות וסוגיות חברתיות בחיי התלמיד, של התנסויות חוזרות מגוונות במצבי חיים אשר ניתן ליישם בהם רכיבים של איכות חיים ונחישות עצמית.

יישום דרך ההוראה לפי "מודל מעגל ההפנמה" - ולפי התפיסה הפילוסופית, הפסיכולוגית והטיפולית העומדת בבסיסה - מאפשר טיפוח של הנחישות העצמית ושל תחושת איכות החיים בקרב תלמידים עם ליקויים קוגניטיביים, ללא קשר לשאלה מהו הנושא הנלמד בתחומי ההכנה לחיים. המחקר הוכיח כי יישום ההנחות העומדות בבסיס מודל ההוראה בעת ההוראה לפי מודל מעגל ההפנמה משפיע על טיפוח רכיבים אלה.

המחקר תורם להבנת ההשפעה של למידה בקהילות לומדים על יכולת הלמידה ועל יכולתם הרגשית של תלמידים עם ליקויים קוגניטיביים להתמודד עם דילמות חברתיות מורכבות וללמוד מהן. משתמע מכך שהצבת אתגרים אינטלקטואלים לתלמידים עם ליקויים קוגניטיביים (פיגור שכלי) הלומדים בקבוצות הטרוגניות (שונות אינטלקטואלית ורגשית) יוצרת הזדמנות לימודית להבנה של מצבים חברתיים מורכבים, כמו גם לתובנות באשר לעצמם ולאחרים. לא היו מצפים מתלמידים כאלה להבנות ולתובנות הללו, לזו היו מסתמכים רק על תוצאות של מבחנים לקביעת מנת משכל.